

I. TANULMÁNYOK A RENDSZERES TEOLÓGIA TÁRGYKÖRÉBŐL

A DEBRECENI ALKOTMÁNYOZÓ ZSINAT (1567) ZSINATI DOKUMENTUMAINAK JELENTŐSÉGE

Elhangzott a debreceni alkotmányozó zsinat és a Tiszántúli Református Egyházkerület fennállásának 450. évfordulója alkalmából megrendezett Ünnepi Egyházkerületi Közgyűlésen
Debrecenben, 2017. február 25-én

A zsinati dokumentumok jelentősége cím talán némiképp elrettentő lehet, mert a zsinati dokumentumok nem szoktak érdekfeszítő olvasmányok lenni. Mi, zsinati tagok, ha szórakozni akarunk, nem a zsinati határozatokat vagy az előkészítő anyagokat szoktuk olvasgatni. Ugyanakkor azt gondolom, hogy az 1567-es zsinat dokumentumai – ahogy közelebbről megismerkedtem velük – mégiscsak olyan olvasmányok, amelyeknek hatása mind a mai napig érezhető.

A továbbiakban azt fogom vizsgálni, hogy mai egyházi életünkre nézve milyen hatásuk van ezeknek a dokumentumoknak. Ezt szem előtt tartva előrebocsátok egy megjegyzést. Azt tanultam az egykori németországi rendszeres teológustól, Eberhard Jüngeltől, hogy a teológia művelése és az egyházkormányzás között egy különbség van: a teológia nem hajlandó semmiféle kompromisszumra, az egyházkormányzás igen.¹ Amikor teológusként fogalmazok, akkor ez nem érzéketlenség az egyházkormányzat dilemmáival szemben, hanem annak a feladatnak teszek eleget, amely a mindenkori teológiának a helyét kijelöli.

Lássuk, mi történt ezen a sokat emlegetett zsinaton, és hogyan idézik fel az eseményeket a későbbi esztendőkből. 1666-ban, tehát közel száz évvel a zsinat után így emlékezik rá egy debreceni krónikás: „1567-dik esztendő böjtelő havának 24-dik napján, ez Magyarországbán, Tiszántúl és -innen lakó prédikátori rendek a keresztyén vallás traktálására itt Debrecenben szent gyűlést tartanak, ugyanakkor a helvéciai igaz confessio-nak alá is írtnak. Tetszett a Jóistennek, hogy az sok ostori között az ő vizeinek tiszta folyási vidámítsák meg

1 JÜNGEL: Das Evangelium von der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens, XIX.

az Istennek szent lakóhelyét.”² Ez a visszatekintés azt mondja, hogy a zsinat igen nagy dolog volt egy kimondottan zavaros korszakban.

A következő században az egyik első magyar egyháztörténet szerzője, Debreceni Ember Pál az 1567-es esztendőről ezt írja 1728-ban keletkezett írásában: „Kiadattak ebben az évben cikkelyek Isten igéjéből és a természet törvényéből összeállítva, az egyházi szervezet megőrzésére, a keresztyén élet kialakítására, valamint az egyházi joghatóság megszervezésére a magyar nemzetnél, melyeket nálunk nagyobb cikkeknek neveznek, hetvennégy paragrafusból állnak, Török Mihály nyomtatta ki Debrecenben.” Majd a lényeg: „Ezeknek leírása nekem bizony elég unalmas volna, az olvasóknak se akarok ezek olvasásával rosszul tétet szerezni, de különben is, hazánkban Isten igéjének majdnem minden tudni vágyó lelkipásztor kezében forgatja ezt, és nagyban megnövelné ennek a mi dolgozatunknak a terjedelmét.”³ Tehát egyfelől úgy tűnik, Debreceni Ember Pál kissé távolságtartó, amikor azt mondja, hogy ez egy unalmas szöveg, ugyanakkor a mondat második felében úgy fogalmaz, hogy ez mindenkinek ott van a kezében. Ez azt mutatja, hogy az egykor elfogadott kánonok, az egyházalkotmány és minden egyéb már ekkor olyan hatást gyakoroltak, hogy azt nem kellett külön magyarázni.

Végül, de nem utolsó sorban, idézem az éppen ötven esztendővel ez előtt elhunyt kiváló egyháztörténészt és tiszántúli püspököt, Révész Imrét, aki 1936-ban ír egy tanulmányt *Kálvin és Méliusz* címmel. Ebben először is kifejti azt, hogy jó lenne leszoknunk a rövidzárlatos szlogenalkotásokról, például hogy „Méliusz volt a magyar Kálvin”, mert ez egész egyszerűen nem igaz. Révész pontosan kimutatja, hogy hol tér el Kálvin érvelésétől Méliusz éppen a szentháromságtani vitákban is, mert ezt kívánja a tisztesség és az őszinteség. Ugyanakkor nem egyszerűen földbe döngöli Méliuszt, hanem amikor őt és a debreceni zsinat végzéseit akarja méltatni, végezetül a következőket írja: „Méliusz Péter, amikor a szentháromságtani és a krisztológiai ó-dogmát védelmezte, éppúgy tudta, mit csinál, amint tudta Kálvin. Tudta, hogy magát a bibliai keresztyénséget, az evangéliumi reformációt védelmezi. Mély és teljes igazsággal mondja Barth: »A kijelentés maga Isten.« A keresztyén egyháznak kétszer kellett e felismerés győzelméért nagyméretű küzdelmet folytatnia, először a negyedik században, a szentháromságtani harcban, azaz a Jézus Krisztus és a Szentlélek lényegi istenségének elismeréséért. A második harcot ugyane felismerésért a tizenhatodik században, a szabad kegyelemről

2 BARTHA Boldisár: *Rövid Chronica... Debrecen*, 1666.9.1. idézi KÁDAS: Méliusz kánonalkotó tevékenysége, 395.

3 DEBRECENI EMBER: A magyarországi és erdélyi református egyház története, 123.

szóló reformátori tan folytatta. Arról volt szó, hogy a bűnös ember megigazulását olyan aktusként kell megérteni, amely aktusban az, amivel az ember megajándékoztatik, azonos magával az ajándékozóval, Istennek azzal a tettel, amelyben ő nekünk magát ajándékozza. Immánuel. Jézus Krisztus egyedül a mi megigazulásunk, és az is marad örökké. Isten maga a kijelentés tartalma.”⁴ Befejezésként idézi a XIX–XX. század fordulójának meghatározó protestáns teológusát, Adolf von Harnackot, akiről tudjuk, hogy a dogmamentes kereszténységet képviselte. Harnack azt írja: „Ha meggondoljuk, hogy éppen a legkitűnőbb antitrinitáriusoknak sejtelmük sem volt a Luther- és Zwingli-hit fogalmáról, hogy részben beérték a puszta moralizmussal, az erkölcsi prédikációval s észbeli felvilágosodással, akkor azt kell megállapítanunk, hogy ha irántuk a XVI. században türelemmel lettek volna, akkor ez valószínűleg az evangéliumi hit felbomlását vonta volna maga után, legközelebről éppen a kálvini befolyás területén. Kálvin az antitrinitárizmus ellen hozott drákói rendszabályival nem csak a maga egyházát oltalmazta meg, hanem Luther hitét is.”⁵ Révész azzal zárja, hogy ugyanezeket az érdemeket tulajdoníthatjuk Méliusznak is.

A különböző korok tehát kissé eltérő megfogalmazásban, de mégiscsak nagy jelentőséget tulajdonítanak ennek a zsinatnak – bár nem az történt, hogy 1567. február 26-án Debrecenből hazamentek az atyák, és azt mondták, hogy mindent letaroltunk, sehol egy antitrinitárius, sehol egy katolikus, sehol egy lutheránus, most már győztünk. Ez egyáltalán nem így volt, de szinte havonta gyűltek össze zsinatra az atyák, mert hihetetlen kihívásokkal kellett küzdeniük. Amikor antitrinitárizmus⁶ elleni küzdelemről van szó, akkor ne felejtjük el azt a kontextust, amelyben ez megtörténik. Magyarországon a Magyar Királyság területén itt van egy, mondhatni antitrinitárius hatalom, az Oszmán Birodalom. Itt vannak a különböző nemzetiségű, Olaszországból, Svájcból, Spanyolországból származó szabadúszó, szabad utazó, szabad gondolkodók, akik általában természettudománnyal és teológiával is foglalkoznak, s elkezdik a patrónusokat meggyőzni arról, hogy ők képviselik az igazi eszmeiséget, és ők már nem annyira elmaradottak.

Mit jelentett az antitrinitárius hatás például Erdélyben? A XVI. század hatvanas éveiben Erdélyben van hozzávetőleg kettőszáz evangélikus, kétszáz helvét irányú református lelkész és száz antitrinitárius. Igaz, hogy a Magyar Királyság területén az antitrinitárizmust képviselő Egri Lukácsot elítélik, és

4 BARTH: Offenbarung, Kirche, Theologie, 20–21.1., idézi Révész: Méliusz és Kálvin, 32.

5 HARNACK: Lehrbuch der Dogmengeschichte III., 781, idézi Révész: Méliusz és Kálvin, 32–33.

6 Az antitrinitarizmushoz lásd Révész: Egyháztörténelem II., 13–15.

kimondják, hogy itt nem terjeszkedhet, ugyanakkor az imént említett Dávid Ferenc lutheránusként indult, kálvinista lett, csak aztán továbbment: ő éri el azt, hogy Kolozsvárról a reformátusokat kiűzik, és Nagyváradra kell menekülniük. Azt mondja Barth, hogy amikor antitrinitarizmus elleni küzdelemről van szó, akkor a kereszténység lényegének a megvédéséről van szó.⁷

A debreceni zsinat legnagyobb érdeme az, hogy megőrizte keserves körülmények között azt az őskeresztény hitvallást, hogy „Jézus Krisztus az ÚR” – mert ez a lényeg, e nélkül nincs szentháromság-dogma sem. Az egész szentháromság-dogma azért van, mert ezt a mondatot meg kell valahogy vallani. Ha valaki azt gondolná, hogy nem ez lesz az egyik legnagyobb, ha úgy tetszik, elméleti kihívása az elkövetkező évtizedek európai egyházának, az téved. Mert igenis meg kell tudni majd magyarázni egy antitrinitárius, szigorúan monoteista vallás képviselőinek, hogy mi nem három istenben hiszünk.

Milyen zsinati dokumentumok születtek? Egyet biztosan tudunk: a II. Helvét Hitvallást aláírták. Bár vannak egyháztörténészek, akik azt mondják, hogy a tiszáninneniek – akik mindig is hajlamosak voltak a presbiteriánus egyházalkotmányra – nem írták alá a zsinat többi dokumentumát, mert számukra vállalhatatlan volt a püspöki tisztt, ezt a hitvallást ettől függetlenül aláírták. Elfogadják még egy latin és egy magyar nyelvű hitvallást, végül elfogadják a kánonokat. Arról nincs tudomásunk, hogy ezek a kánonok hol és mikor születtek meg. De mivel ezek a kánonok 1567 szeptemberében jelentek meg a Török uram nyomdájában, Debrecenben, van olyan feltételezés (szerintem ez áll legközelebb az igazsághoz), hogy a zsinat megbízta Méliuszt, állítsa össze ezeket a kánonokat és úgy adja ki.

Tehát négy iratról van szó, s hogy ezek közül a II. Helvét Hitvallást „csak” aláírják, már az is óriási lépés. Az aláíráshoz kapcsolódó nyilatkozatban van egy nagyon érdekes megfogalmazás: mi aláírtuk ezt, amelyet a genfi egyház lelkipásztorai is aláírtak. Tudjuk, hogy a II. Helvét Hitvallás nem Genfben keletkezett, hanem Zürichben.⁸ Am ebben az időben Genfnek már olyan tekintélye van, hogy a rájuk hivatkozás azt üzeni: mi nem vagyunk szakadárok, eretnekek vagy hitújítók, mi ehhez az egy, egyetemes, megreformált egyházhoz tartozunk. Ez egy rendkívül fontos egyházlátás, amely a kánonokban is lecsapódik: az egész felől nézzük a kisebbet. Leírják, hogy mi azért fogadtuk el ezt a hitvallást, mert ez minden tekintetben egyezik az ógyházi atyáknak

7 Lásd többek között BARTH: Die christliche Dogmatik in Entwurf 1927, 208kk, vö. Wood – GILLAND: Christliche Gotteslehre in der Welt der Religionen, 64–70.

8 A II. Helvét Hitvallás történetéhez lásd BÜSSER: Heinrich Bullinger II., 163–175.

a tiszta keresztyén tanításával – tehát ebbe a folyamatosságba állítják bele saját magukat.

Az aláírt II. Helvét Hitvallás jelentése: mi először vagyunk keresztyének, utána reformátusok, és utána magyarok. Ez az egyetlen elfogadható sorrend. Nagyon jól emlékszem arra, amikor néhány évvel ezelőtt egy ma is élő svájci református lelképásztor teológus barátunk írt az akkori, egyik magyarországi püspöknek egy olyan értelmű levelet, amelyben kifogásolta, hogy ő azt, hogy *magyar*, előrébb akarja tenni, mint azt, hogy *református* és *keresztyén*. Azért a pökhendi, kioktató, megalázó stílusért, amivel válaszolt neki ez a magyar református püspök, szerintem mindannyian csak szégyellhetjük magunkat.

Fontos odatartozni egy nagy egységhez, az egyetemességhez, és abban teljes jogú tagokként részt venni. Ezért, hogy őszinte legyek itt, teológusként – az egyházkormányzókat nem kívánom kipellengérezni – nem tudom megérteni, hogy a Magyarországi Református Egyház miért nem fogja képviselni magát egyházvezetői szinten az idej Református Világszövetség nagygyűlésén. Ennek nagyon rossz üzenete van, hiszen vagy odatartozunk, vagy nem. Főleg egy olyan alkalommal, amikor olyan súlyú kérdésekről lesz szó, mint a hit által kegyelemből való megigazulásról, az Evangélikus, Lutheránus Világszövetség és a Vatikán közötti megegyezéshez való református csatlakozásról.⁹ A reformációban alaptétel volt, hogy amikor hitbeli, tanításbeli dolgokról tanácskozott egyik vagy másik református egyház, minden református egyház képviselőit meghívta – ami az egyetemességnek ebből az igényéből fakadt.

Ebben áll a II. Helvét Hitvallás jelentősége. Ezekben a zsinati szövegekben is visszaköszön a II. Helvét Hitvallás sok-sok tanítása: például az, hogy milyen a helyes írásmagyarázat, vagy melyek az igazhirdetés szabályai. A zsinaton két nyelven adnak ki hitvallást, az egyiket latinul, a másikat magyarul. Tartalmában a kettő ugyanaz, de a zsinati atyák két lábbal a földön járó emberek voltak, tudták, hogy nem fogja mindenki a latint elolvasni. A kettő abban különbözik még, hogy a latin nyelvű szöveg ajánlása az akkori erdélyi fejedelemnek, János Zsigmondnak szól. A másik ajánlása a korabeli fogalmazás szerint az „áros népeknek” szól, azaz azoknak a kereskedőknek, akik Magyarország akkori négy legjelentősebb kereskedelmi központjában tevékenykedtek: Debrecenben, Nagyváradon, Kassán és Nagyszombatban. Különösen a legutóbbi, a Nagyszombatban írott ajánlás egészen döbbenetes, hiszen még az 1880-as népszámlálás szerint is Nagyszombatban

⁹ Lásd ehhez: Az evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról és ünnepélyes aláírásának dokumentumai; A szembenállástól a közösségig, Evangélikus–római katolikus közös megemlékezés a reformációról 2017-ben.

csak harminc fő református volt. Miért küldik oda? Mi volt Nagyszombatban 1541 után? Az esztergomi érsekség odaköltözött. Fontosnak tartják a debreceniek, hogy eljusson abba a katolikus központba, amelyikben mindenki számára világgossá lesz, ha elolvassák a hitvallást, hogy itt nem eretnekek, nem összevissza csavargók, tekergők vannak, hanem olyan valakik, akik az egyetemes keresztyén hit igazságaihoz ragaszkodnak. Azaz nagyon érdekes ez a kétféle csapásirány. Az egyik: János Zsigmond, a fejedelem, akinek nem talpnyalásból ajánlják ezt a kis művecskét, hanem azért, hogy – óvatosan fogalmazzak, bár nem finomkodtak ezek az iratok – végre kapja össze magát és csináljon rendet, mert ez az ő kötelessége. Ha keresztyén uralkodónak tartja magát, akkor lépjen fel az antitritáriusok ellen. A kereskedőknek pedig leírják, hogy melyek a bibliai mércéi a tisztességes kereskedelemnek, hogyan kell abban eljárni. A nekik szánt szerep pedig az, hogy vigyék és terjesszék a hitvallást. Ott van ebben a gesztusban a misszió, ha úgy tetszik. Ugyanakkor benne van egyfajta debreceni öntudat is: innen, mi küldünk szét a világba valami olyasmit, amit terjeszteni kell mindennütt, minden szinten, ahol csak lehetséges. Felsejlik ugyanakkor a háttérben az is, hogy ezek korántsem nyugodt, kiegyensúlyozott idők voltak. Sőt, szinte odáig lehet merészkedni, hogy ezek apokaliptikus idők voltak. Vannak olyan segédcsapatok is ekkor Debrecen környékén, amelyek az ezeréves birodalom eljövételét várják – tehát abszolút felfokozott volt a hangulat. Hogy Debrecen hányfelé fizet adót azért, hogy kikerülje ezeket a nyomorúságokat, azt felsorolni is nehéz lenne.

Ezek a hitvallások nem csillogó-villogó logikai gyöngyszemek; vannak bennük ismétlések, kihagyások, és így tovább. Ennek a titokzatos Méliusz Juhász Péternek, akinek valószínűleg ideje sem volt arra, hogy aludjon vagy elmélyedjen, egy éjszaka alatt össze kellett raknia a következő hétre egy hitvallást, mert jött az újabb hitvita. Ezekkel szemben nem lehet nagy elvárásokat támasztani, viszont azt teljesítik, amit Révész Imre értékelésében szavakba foglal: megvédi a kereszténység lényegét, a szentháromság-tagadókkal szemben a Krisztusközpontúságot. Márpedig ha kihagynánk Krisztust, csak az maradna, amit a nagy dán filozófus-teológus Kierkegaard így fogalmazott meg: „*a kereszténység csak limonádé kereszténység, ha kivesszük belőle a Krisztust.*”

Talán a legterjedelmesebb és legérdekesebb műfaj a kánonok gyűjteménye. Kérdés, hogy milyen műfaj ez? Hetvennégy paragrafus, egyrészt egyházalkotmány, másrészt liturgikus könyv, harmadrészt gyakorlati útmutatás az élet különböző helyzeteiben, lelkigondozói kérdésekben például. Az egyik dilemma: Mi történik akkor, ha elvitték rabszíjon a férjet rabságba és nem tudni róla semmit? Hány év után válhat el tőle a felesége? A kánon szerint hat év után, a jegyességet pedig négy esztendő múlva lehet felbontani. Előkerülnek azok a problémák, amelyeket ma talán a szociáletika kategóri-

ájába sorolnánk, mert ezek kőkemény társadalmi kérdések arról, hogy mit lehet, és mit kell csinálni.

Először is kimondja a kánon, hogy az egyházban rendnek kell lennie. Ezt a rendet pedig abból vezeti le, hogy Istennek van eleve elrendelő akarata. Tehát a mennyei rendhez kell igazodnunk. A kánon rögtön az elején közrebocsát egy nagyon megszívlelendő dolgot: az egyházban senki semmit ne tegyen „keno doxia”-ból, azaz hiú dicsőségvágyból. Fellépnek a kánonok a szükségtelen és felesleges újítások ellen. Magánkezdeményezéseknek nincsen helye, ha valakinek van valamilyen ötlete, terjessze a zsinat elé! A zsinat lelkipásztori gyűlés volt, ezt le kell szögeznünk, ezt a kőkemény alapelvet ki is mondják a kánonok: nem a juhok terelik a pásztort, hanem a pásztor tereli a juhokat. Ez azért is van így, mert amikor összeomlott a középkori egyházi rend, abban a vákuumban, amit addig betöltöttek a katolikus klérus főpapjai, a világi nemesek igyekeztek volna érvényesülni.

A szuperintendens és a szeniorok kérdéséről is értekezik a kánon. A Méliusz-féle szabályok szerint minden esperest az egész egyházkerület lelkészi közössége választott. Ez megint az a gondolkodás, amelyik az egységből indul ki. Így nyilvánvalóan az esperes, a szenior és a szuperintendens, meg a szuperintendens helyettese az egész közösség vezető testületei. Nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy a lelkipásztornak legyen tudománya: a latin és a magyar nyelv itt is visszaköszön. Előírják a kánonok, hogy a tudósabb lelkipásztornak legyen magyar és latin nyelvű Bibliája, a kevésbé tudósnak elég a magyar, de az viszont legyen. Nem elég csupán – gyönyörű kifejezéssel mondják – a „kurtíványokat”, a posztillákat, tehát a kész konzerveket elmondani a prédikációban, amiket akkor könyv formában, ma az internetről lelopott, zanzásított formában szokás terjeszteni, az ígét magyarázni kell. Az egyházlátogatás alkalmával a gyülekezet tagjait eskü alatt meg kellett kérdezni arról, hogy magyarázza az ígét lelkész: hogyan prédikál, milyen az élete és így tovább. Utána a lelkésznek szintén eskü alatt be kellett számolnia arról, milyen a gyülekezet. Minden egyházi gyűlésnek az egyik legfontosabb tárgysorozati pontja az, ami ezekben a jelentésekben benne van. Azt gondolom, hogy ha ez valóban komolyan vétetik az egyházunkban, akkor sok olyan dolog elkerülhető lenne, ami évek óta húzódik, aztán amikor egyszer csak kiderül, akkor már késő. A lelkipásztor kötelességeiről, az öltözködéséről, sőt még a papnék öltözködéséről is szó van, mindenben a szolidaritást és az arany középszert ajánlják.

Végül, de nem utolsó sorban, nagyon komoly kitekintés történik a kor társadalmi kérdéseire is – oly módon, amit az egyház prófétai tisztének szokás nevezni. Rendkívül részletesen elemzik a kánonok, hogy hogyan kell meg-

inteni azokat a fejedelmeket, hatalmat gyakorlókat, akik magukat keresztyénnek vallják, de nem aszerint cselekszenek. Hogyan kell figyelmeztetni azokat a bírákat, akik nem bíraskodnak úgy, ahogy az az Isten törvényeiből következne. Hogyan kell megróni azokat, akik a keresztyén patrónus örve alatt csak azzal foglalkoznak, hogy lerabolják az iskolának szánt pénzt. Azt mondja a Méliusz-féle kánon, hogy azok a lelkipásztorok, akik nem figyelmeztetnek, ahol kellene, azok néma ebek. Ha a házőrző kutya nem ugat, akkor minek? Azt gondolom, hogy az intés és figyelmeztetés lehetősége ott van a mindenkori egyház számára. Mert nem biztos, hogy az a helyes út, hogy ha magát keresztyénnek valló politikusok tömege regnál Magyarországon, akkor mi csak dicséretet szólhatunk. Nem hiszem, hogy mindig el kellene fogadni, ha azt mondják, hogy kritikára nincs szükség, csak támogatásra. Az az egyház, amelyik ezt elfogadja, a Méliusz által leírt szituációba kerül.

Nagyon hálás vagyok annak, hogy előttem sokan kutatták a debreceni zsinat dokumentumait. Aki el akar mindebben mélyülni, annak ajánlom, hogy egyrészt Méliusz és Kálvin összehasonlítását olvassa el Révész Imrétől, vagy olvassa el Kádas Miklós nagyszerű összefoglaló tanulmányát, melyben Méliusz kánonalkotó tevékenységéről írt; a szöveg az 1967 után megjelent *Studia et acta ecclesiastica* sorozatban található. A II. Helvét Hitvallás recepciójának ünnepén azt is érdemes megjegyezni, hogy az egyik legátfogóbb művet egy svájci református írta, aki az európai Refo500 támogatásával egy 700-800 oldalas monográfiát adott ki *A helvét reformáció elterjedése a Szent István birodalmában* címmel.¹⁰

A reformáció gyökerei tehát ott vannak a közös gyökereinknél, és ez az 500. és 450. évforduló alkalom arra, hogy a jelszavaktól és a sallangoktól ezeket megszabadítsuk, és próbáljuk a magunk számára átvenni azt az üdítő üzenetet, amelyről Bartha Boldizsár az 1666-os krónikájában ír.

10 BERNHARD: Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen.

Felhasznált irodalom:

- [n.n.]: *A szembenállástól a közösségig, Evangélikus-római katolikus közös megemlékezés a reformációról 2017-ben*, Budapest, Luther Kiadó, 2016.
- [n.n.]: *Az evangélikus-római katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról és ünnepélyes aláírásának dokumentumai*, Budapest, Evangélikus Sajtóosztály/Szent István Társulat, 2000.
- BARTH, Karl: *Die christliche Dogmatik in Entwurf 1927* (Hg. G. Sauter), Zürich, TVZ, 1982.
- BARTH, Karl: *Offenbarung, Kirche, Theologie*, München, Chr. Kaiser, 1934.
- BERNHARD, Jan-Andrea: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- BÜSSER, Fritz: *Heinrich Bullinger. Leben, Werk und Wirkung. Band II.*, Zürich, TVZ, 2005.
- DEBRECENI EMBER Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története* (fordította: Botos Péter), Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009.
- HARNACK, Adolf von: *Lehrbuch der Dogmengeschichte III.*, Freiburg im B./Leipzig/Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1897.
- JÜNGEL, Eberhard: *Das Evangelium von der Rechtfertigung des Gottlosen als Zentrum des christlichen Glaubens*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2011.
- KÁDAS Miklós: Méliusz kánonalkotó tevékenysége, in: *A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve* (Studia et Acta Ecclesiastica II.), Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967, 395–429.
- RÉVÉSZ Imre: *Egyháztörténelem II., Az ellenreformációtól napjainkig (az 1930-as évekig). Különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére*, Budapest, KRE HTK/Kálvin Kiadó, 1995.
- RÉVÉSZ Imre: *Méliusz és Kálvin. Viszonyuk a Stancaro elleni harcban, a szentháromságtani küzdelemben és némely másodrendű teológiai vitakérdésekben*, Erdélyi Tudományos Füzetek 85 (1936).
- WOOD, Donald – GILLAND, David A.: *Christliche Gotteslehre in der Welt der religionen*, in: Mühling, Markus (Hg.): *Gott und Götter in den Weltreligionen. Christentum, Judentum, Islam, Hinduismus, Konfuzianismus, Buddhismus*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014, 27–73.

